ڊاڪٽر غلام حسين پناڻ

مرزا قليچ بيگ جي ناول نگاري

سنڌي نثري ادب تي جيڪا ماضي جي ڪارن ڪڪرن جي ڪري اونداهي ڇانيل هئي، انگريز حڪومت جي ڪوشش سان نثر جي ترقي جون راهون نڪرڻ لاءِ اميد پيدا ٿي. انهيءَ اميد جي دائري کي وسيع ڪرڻ جو سهرو مرزا قليچ بيگ جي سر رهيو جنهن پنهنجي اڻ ٿڪ ڪوشش سان سنڌي ادب جي نثر کي ماضي جي ڪوهيڙي مان ڪڍي روز روشن وانگر اهڙي روشني بخشي جو سنڌي نثر دائمي زندگي اختيار ڪري ورتي. هي هڪ طرف شاعر هو ٻئي طرف ناول نگار، ٽئين طرف ڊراما نگار چوٿين طرف مضمون نويسي جو خالق هو ۽ انهي سيني خوبين تي نظر وجهڻ سان معلوم ٿيندو تہ مرزا صاحب ايترين خوبين جي هئڻ ڪري پنهنجي دؤر جي هڪ مثالي ۽ عظيم شخصيت هئي، جنهن پنهنجي حياتي ۾ جيترو لکيو اوترو سنڌي ادب ۾ اڄ تائين ڪوبہ لکي نہ سگهيو آهي. مرزا صاحب جي لکيتن مان اهو بہ معلوم ٿئي ٿو تہ ہاڻ ادب جي هر شاخ تي تجربا ڪيائون ۽ حيرت انگيز ڪاميابي حاصل ڪئي. ٻوءِ چاهي اهو نظم هو يا نثر هو ۽ اهائي سندس ادبي عظمت سندس محنت جو نتيجو هئي، جو هن راتيون جاڳي اهو مقام حاصل ڪيو جو اڄ بہ ڪيس شمس العلماءَ جي لقب سان ياد ڪيو وڃي ٿو.

افسانوي ادب ۾ مرزا صاحب پنهنجو پاڻ چڱو ملهايو آهي. ڪيترائي ناول ترجمو ڪري سنڌي ادب جي هن صنف کي مالا مال ڪيو آهي. مرزا صاحب نہ رڳو ترجمان ڪيا پر بہ طبعزاد ناول بہ لکيا جن ۾ دلارام 1888ع ۾ ۽ زينت 1890ع ۾ لکيو ۽ سنڌي ادب ۾ اصلوڪن ناولن

جي ابتدا ڪئي. انهن پڻ اصلوڪن ناولن کان سواءِ ڪيترائي پيا ناول ترجمو ڪيا ۽ سنڌي ادب جي ميدان کي ناول جي صنف سان مالا مال ڪيو. مرزا صاحب انگريزي زبان تان جيڪي ناول ترجمو ڪيا اهي هي آهن:-

حاجي بابا اصفهاني (Morie جي ايراني زندگي واري ناول تان ترجمو)
گلن جي ٽوڪري (جرمن ناول Basket of Flowers جو ترجمو)
ٽي گهر (Three Home جو ترجمو)
ايرڪ ۽ جولئن هوم (Faroar جي مشهور ناول تان ترجمو)
راحيل (هڪ انگريزي ناول تان ترجمي)
سچي محبت (Lord Beacons fields Herietta Temple تان ترجمو)
گليور جوسفر ۽ سفر (Dean Swift جي قصي تان ترجمو)
سندباد جهازي (Arabian Knight جو ترجمو)
رابنسن ڪروسو (Defoe جي قصي جو ترجمو)
شرلاڪ هومس جا عجيب غريب ڪم (Connen Doyle جي جاسوسي ناول تان ترجمو)
سنڊ فورڊ ۽ مرٽن (انگريزي ناول جو ترجمو)
غلامي کان مٿي چاڙهو (Brooken T. Washington جو Up from Salavory ناول جو ترجمو)

مرزا صاحب جي لکيتن تي جيڪڏهن گهري نظر وجهنداسين ته معلوم ٿيندو ته مرزا صاحب سنڌي قوم جي ماضي حال ۽ مستقبل کي نظر ۾ رکندي پنهنجي لکيتن جا موضوع چونڊيا ۽ پنهنجي قوم جي مستقبل سنوارڻ لاءِ انهن ۾ اصلاحي پهلو چونڊي ڪم آندا ته جيئن مستقبل ۾ هيءَ قوم ڪنهن طرح سجاڳ ٿي. پنهنجي وڃايل ورثي کي حاصل ڪري دنيا ۾ ترقي جي راهن کي تلاش ڪري ۽ پنهنجي قوم کي وڏي مقام تي پهچائي. انهيءَ ڏس ۾ سندس پهريون ناول زينت هو جيڪو خود ساخت ناول آهي. هن ناول جو موضوع اصلاحي آهي. هن ناول ۾ پنهنجي قوم جي انهن بي سود بيڪار

ريتن رسمن رواجن کي ڪڍي نون سڌريل رستن کي اختيار ڪرڻ. پراڻين قدرن کي ڇڏي نون قدرن کي اختيار ڪرڻ جو درس ڏيڻ ۽ عملي طور تي هڪ خاندان جي زندگي پيش ڪري هڪ مثالي ناول پيش ڪيو آهي. ناول زينت پهريون اصلوڪو ناول هو جيڪو انگريزن جي دور ۾ لکيو ويو. جنهن ۾ انگريزن جي حڪومت ۽ انگريزن جي تهذيب جي خلاف مرزا صاحب پنهنجا خيال پيش ڪيا ۽ سنڌين ۾ آزادي جي جذبي پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. ناول زيبت ۾ مرزا صاحب لکي ٿو:

> "جيڪي قومون هندستان ۾ پيدا ٿيون آهن يا هتي گهڻو رهيون آهن سي ته چائنديون آهن ته اسين آسمان مان لٿيون آهيون ۽ ڏيهي ماڻهو رڳو خسيس نوڪري جا لائق آهن جڏهن ته هتي جي صاحبلوڪن جو اهو خيال آهي ته مندمن جو انهيءَ ڪان وڌ" (ناول زينت ص 234 سنڌي ادبي بورڊ 1962ع)

وري ٻئي هنڌ لکي ٿو ته:

> "جيڪڏهن نوڪري ڪري ها. ته سرڪار سان هن کي وڏي آبرو جهڙي جڳهه ملي ها. پر هن نوڪري کان عار ٿي ڪيو ۽ پاڻ کي گذريل حڪومت جو نمڪخوار ڄاڻي خانگي گذارڻ تي فخر ٿي سمجهائين. (ناول زينت ص 14)

ساڳي موضوع تي مرزا صاحب انگريزي تان ترجمو ڪيل ناول عوام کان مٿي چاڙهو (Up from Salavery) آهي. هن ناول ۾ مرزا صاحب عام ماڻهن ۾ جدوجهد ۽ ترقي ڪرڻ جي رجحان پيدا ڪرڻ لاءِ ڪوشش ڪئي آهي ۽ ناول ۾ هڪ هنڌ لکي ٿو:

> "انهيءَ جي پڙهڻ مان معلوم ٿيندو ته ڪيئن هڪڙو غريب مسڪين گمنام غلام ڇوڪرو پاڻ کي سڌاري

وڏائي اوج ۽ وڏي درجي تي رسيو ۽ مشهور وڏن مائٽ
سان وڃي مٿ پيو. اميد ڪجي ٿي تہ هن ڪتاب جي
پڙهڻ سان غريب ۽ محنتي ماڻهن کي مٿي ترقي ڪرڻ جي
همت ۽ ترغيب ايندي. (ناول غلامي کان مٿي چاڙهو. نئين
سنڌي لئبرري 1918ع)

انهي ڪانسواءِ مرزا صاحب پنهنجي ناول زينت ۾ انهي وقت جي اقتصادي، معاشرتي، تهذيبي، اخلاقي، اصلاح جا نوان قدر ۽ نوان رستا ٻڌايا، جيئن لکي ٿو تہ:

"اهو هڪ نئون رنگيل خيالي قصو آهي. جنهن ۾ زماني جي
گردش ۽ حال چال جو بيان گهرو اصطلاح ۾ ڏنل آهي.
هن ۾ سنڌ جي سڌريل گهرن جي هلت چلت جو بيان، جو
اڪثر هن زماني ۾ ڏسڻ ۾ ايندو آهي. سو چڱي طرح
ڏيکاريل آهي". (ناول زينت – ص 1-2)

وڌيڪ لکي ٿو

"هو ٻئي نئين زماني جا ماڻهو هئا. نئون چلتو ڏٺو هئائون،
ان بابت ڪتابن ۾ پڙهيو هئائون. چڱن چڱن ماڻهن کان
ٻڌو هئائون تنهنڪري اهڙين ڳالهين بابت هنن پنهي جي
هڪڙي راءِ هئي، ان موجب پاڻ ۾ پڪو ٺهراءُ ڪيائون تہ
اها شادي جا ٿيندي، سا هو نئين سڌريل رت پنيان ڪن ۽
اڳوڻا رستا ڇڏي ڏين (ناول زينت 20)

مٿين حوالن مان اهو بلڪل واضح ٿئي ٿو تہ مرزا صاحب جو هرهڪ ڪتاب عام ماڻهن جي اصلاح لاءِ لکيل هو. سندس هر ڪتاب نوان موضوع ۽ نوان عنوان پيش ڪري ٿو. ساڳي ريت ناول "گلن جي ٽوڪري" ۾ عورت جي افساني ڪيفيت کي پيش ڪندي، عورت جي ڪردار جو هڪ نفسياتي تجزيو پيش ڪري ٿو. هو لکي ٿو:

"سو وري آهي اها چوڪري جا ڪنهن نامناسب خيال دل ۾ اچڻ ڪري لڄي ٿي ۽ جنهن جو شرم ڪان منهن ڳاڙهو ٿي وڃي. جا لاء جو انهيء ڪري هوء پاڻ سنڀاليندي ۽ خوف خطري ۾ نہ پوندي جي ڳل حياء ڪان ڳاڙها ٿا ٿين. تن جي ڳاڙهاڻ گهٽي تائين جڻاء ڪندي ۽ هن ڪي ڪنهن بہ خسيس بيحيائي جهڙي خيال تي لڄ جي ڳاڙهاڻ ڳلن تي نٿي اچي. سي سگهوئي ڦڪا ٿيندا وقت ڪان اڳي قبر ۾ پوندا".

مرزا صاحب نہ رڳو معاشرتي اصلاح پر ديني ۽ مذهبي اصلاح لاء پنهنجي لکيتن ۾ ڪوشش ڪئي آهي. جنهن جو مثال ناول "ڪامل انسان" آهي. هن ناول ۾ هڪ ڪامل انسان جون سڀ وصفون بيان ٿيل آهن ۽ هي ناول هڪ شخص جي زندگي تي ٻڌل آهي. جنهن ۾ ديني ۽ مذهبي پرچار ٿيل آهي.

مرزا صاحب پنهنجي سڀني لکيتن ۾ معاشري جي هر فرد جي اصلاح لاء ڪوشش ڪئي ۽ معاشرتي. اخلاقي ۽ مذهبي لحاظ ڪان پنهنجي سماج کي سڌارڻ لاء جاکوڙ ڪئي. سندس اصلاح جي دائري ۾ مرد. عورتون ۽ ٻار شامل هئا جيئن اڳي لکي آيا آهيون تہ مرزا صاحب نہ رڳو وڏن لاء پر ٻارن لاء بہ ڪافي ڪتاب لکيا جن جو موضوع بہ اخلاقي. مذهبي ۽ اصلاحي هو. اهڙي ريت ٻارن ۽ مردن ۽ عورتن لاء ڪتاب لکي هڪ طرف سنڌي ادب کي مالامال ڪيو تہ ٻئي سماجي سڌاري لاء راهون ٻڌايون. اهي راهون هڪ طرف عورت ٻئي طرف مرد ٽئين طرف ٻارن جي لاء هيون.

مرزا صاحب پنهنجي زندگي جي ماضي. حال ۽ مستقبل جي هر پهلو کي ناول زينت ۾ سهڻي انداز ۾ پيش ڪيو آهي. جنهن ۾ سندس خاندان جو سنڌ ۾ اچڻ. سندس پيدائش. سندس تعليم و تربيت سندس شادي. بمبئي وڃڻ. اتي تعليم حاصل ڪرڻ. واپس اچڻ ۽ سرڪاري نوڪري ڪرڻ ۽

رنايو ٿين ۽ آخر زندگي گذارڻ کي پيش ڪيو آهي. اهڙي ريت سندس ماضي جيڪو هن ناول لکڻ کان اڳي گذاريو ۽ سندس زندگي جيڪا هن کي مستقبل ۾ گذارڻي هئي. انهي بابت سندس سوچيل مسئلا ۽ رٿيل ڳالهين کي پيش ڪيو آهي. انهن کي ناول ۾ جاڻائي جڏيو.

"زينت جي ڪردار جي جائزي وٺڻ سان معلوم ٿئي ٿو ته مرزا صاحب جو ڪردار علي رضا جي ڪردار سان. زينت جي شخصيت سندس ماءُ. ڀيڻ ۽ ڀهرئين گهرواري جي شخصيت مان چونڊيل آهي. حامد علي جي شخصيت سندس سالي محمد يعقوب جي شخصيت سان مشابهت رکي ٿي. علي رضا جي پٽن جا ڪردار سندس پائنين جي ڪردارن سان ڪي قدر ملن ٿا. نوڪرياڻي بختاور جو ڪردار سندس گهر جي نوڪرياڻي دائي زعفران سان مشابهت رکي ٿو.

جيڪڏهن ناول نگاري جي تاريخ تي نظر وجهنداسين ته اهي ڪي ٿورا ناول ملندا جن ۾ ناول نگار پنهنجي زندگيءَ کي هوبهو پيش ڪيو هجي. پر جي ڪنهن ناول نگار پنهنجي زندگي تي پيش ڪيو آهي ته به فقط ماضي کي نه ڪي مستقبل کي. مرزا قليچ بيگ نه رڳو پنهنجي ماضي کي پر مستقبل کي اهڙي خوبصورت انداز ۾ ادا ڪيو آهي جو اهو هڪ مثالي ناول ٿي پيو آهي.

مرزا قليچ بيگ سنڌي ادب جي هر شاخ تي تجربا ڪيا ۽ حيرت انگيز ڪاميابي حاصل ڪئي. پر سندس اصلوڪن لکيتن ۾ ناول زينت پنهنجو مٽ پاڻ آهي ۽ هن ناول جي سنڌي ادب ۾ ڪلاسڪ حيثيت آهي.